

ded in a specific and path-dependent context. Work processes, wage regimes and social relations of production were shaped by their unique environment, and in turn influenced this environment, resulting in a multiplicity of ecologies of work. Given the extreme contingency of these ecologies, it must be noted that this approach faces the risk of lapsing into a relativistic stance or delivering a descriptive narration. Some of the contributions in this volume, lacking clear research questions, cannot withstand this last critique completely. In general, however, the conclusions of the individual essays and the approach advocated can surely inspire fresh questions about past production environments. By bringing to the fore the agency of labour and workers and by pointing at the variety of impulses for change, this volume certainly offers a valuable contribution to various topical debates in social and economic history.

Ward Leloup, Vrije Universiteit Brussel and Ghent University

Jaak Slangen, *Tussen gemeynte en landschapspark. Zes generaties boeren op Mortelshof (1829-2005)* (Leiden: eigen uitgave, 2018). 735 p. ISBN 9789081757515.

DOI: 10.18352/tseg.1114

In 1829 stichtte een Roermondse brouwer en jeneverstoker een ontginningsboerderij op de Linnerheide tussen Linne en Sint-Odiliënberg. Een kleine twee eeuwen later, in 2005, verkocht de laatste bewoner de grond van het bedrijf aan het Limburgs Landschap, dat er een landschapspark van maakte. De geschiedenis van deze boerderij Mortelshof en haar bewoners is nu beschreven in een lijvig boek van de Leidse historicus Jaak Slangen, die zelf op de boerderij opgroeide. Hij beperkt zich daarbij overigens niet tot de geschiedenis van boerderij en bewoners, maar plaatst die in het kader van de agrarische geschiedenis van Limburg en van de sociaaleconomische geschiedenis van de Roerstreek.

Wat de geschiedenis van de Mortelshof vooral interessant maakt, is dat we hier op microniveau de ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende en twintigste eeuw weerspiegeld zien. De boerderij werd gesticht op grond van de gemeynte, de gemeenschappelijk gebruikte 'woeste gronden', elders markten genoemd, die in de eerste helft van de negentiende eeuw werden verdeeld of verkocht. De verdeling en geleidelijke ontginning van de markten betekende het begin van de expansie en intensivering van de landbouw op de zandgronden. Die processen zouden in de loop van de twintigste eeuw een geweldige snelheid krijgen. Dat leidde tot een enorme toename van de productiviteit per hectare en aanvankelijk ook nog tot een stijging van het aantal arbeidskrachten in de land-

bouw. Na de Tweede Wereldoorlog echter leidden schaalvergroting en mechanisatie tot een sterke daling van het aantal agrariërs. Eerst moesten de kleine boeren plaatsmaken, later kwamen ook grotere bedrijven in het gedrang. Daarbij speelde ook mee dat de samenleving steeds meer oog kreeg voor de nadelige gevolgen van de intensieve landbouw voor natuur en landschap.

Al deze ontwikkelingen zien we terug in de geschiedenis van de Mortelshof. Dat wil niet zeggen dat deze boerderij als representatief kan worden gezien voor zoiets als 'het Nederlandse boerenbedrijf'. Met een omvang van rond de 40 hectare was het – zeker naar Limburgse maatstaven – een groot bedrijf. De familie Slangen, die er sinds 1879 woonde en sinds 1905 eigenaar was, was ook geen gemiddelde boerenfamilie. Het waren bekwame ondernemers, die openstonden voor vernieuwingen. Ze bezaten bijvoorbeeld al vóór de Tweede Wereldoorlog een melkmachine, wat toen nog heel uitzonderlijk was. De eerste Slangen op de Mortelshof begon in 1879, in de eerste jaren van de agrarische depressie van de late negentiende eeuw, maar slaagde er goed in die zware jaren te overleven en hield zelfs geld over om land aan te kopen. Ook de depressie van de jaren dertig lijkt de Slangens niet heel zwaar te hebben geraakt, waarschijnlijk vanwege de succesvolle introductie van de pootaardappelteelt.

De Mortelshof was dus verre van een gemiddeld boerenbedrijf, maar we zien hier wel de uitdagingen en dilemma's terug waar alle Nederlandse boeren in de negentiende en twintigste eeuw mee werden geconfronteerd: hoe te reageren op economische tegenspoed, hoe het bedrijf te 'ontmengen' – dat wil zeggen welke takken van het traditionele sterk gemengde Limburgse boerenbedrijf op te geven om te kunnen specialiseren – en ook bij elke generatiewisseling, hoe de grond over te dragen aan de bedrijfsopvolger zonder de belangen van de overige kinderen te schaden. Met de sterk gestegen grondprijzen in Nederland – de gemiddelde prijs van een hectare landbouwgrond was in 2012 50.000 euro – wordt dat steeds lastiger en in het geval van de Mortelshof heeft het tot grote conflicten geleid. Dankzij het gedeeltelijk bewaarde familiearchief, *oral history*, en zijn eigen ervaringen kan de auteur hier diep op ingaan.

Tussen gemeynte en landschapspark is een rijk boek. Het behandelt alle thema's uit de agrarische geschiedenis van Limburg in de negentiende en twintigste eeuw: de ontginningen, de agrarische depressie van 1878-1895, de opkomst van de coöperaties, de verzuijing, de gevolgen van de Tweede Wereldoorlog, de wederopbouw, en nog wat meer, zoals biografieën van eigenaren van de Mortelshof en andere boerderijen, archeologische vondsten op het terrein van de Mortelshof, de geschiedenis van een kostschool in Roermond waar de Slangens producten aan leverden, enzovoort.

Die rijkdom is ook de oorzaak van mijn enige ernstige bezwaar tegen dit boek: het is te dik. Het beslaat 735 pagina's, exclusief het uitgebreide notenapparaat,

dat te vinden is op een bijbehorende website, www.mortelshof.nl. Voor wie het boek wil lezen en ook de noten, waar ook nog veel lezenswaardigs in staat, is dat niet handig. Je zit dan op de bank met een zwaar boek op schoot en een laptop naast je, dat leest niet lekker. Ernstiger is dat de saga van de Slangens deels overwoerd wordt door allerlei niet altijd ter zake doende details. Het is natuurlijk leuk om te lezen dat broeder Salesius in 1883 op de vlucht was voor de politie omdat hij verdacht werd van misbruik van vijftien kinderen, wat dat betreft is er dus niets nieuws onder de zon, maar met de Mortelshof en de familie Slangen heeft het niet veel te maken. Ik denk dat een korter boek met minder zijpaden het verhaal pakkender had kunnen brengen. Aan de andere kant, dit is ook geen boek dat je helemaal van kaft tot kaft moet willen lezen. Je kunt ook gewoon de thema's kiezen die je interesseren. Nagenoeg alle thema's uit de Nederlandse landbouwgeschiedenis van na 1800 komen aan de orde en juist het perspectief vanuit dit individuele, goed gedocumenteerde bedrijf levert interessante inzichten op.

Jaak Slangen heeft dit boek, waarvoor hij twintig jaar onderzoek heeft verricht, bedoeld als een monument voor zijn ouders, maar het is ook een belangrijke bijdrage aan de Nederlandse agrarische geschiedenis en een beschrijving van een plattelandssamenleving die vrijwel verdwenen is. Boeren worden zeldzaam in Nederland, tussen 1990 en 2016 halveerde het aantal boerenbedrijven tot 64.000 en nog steeds houden er jaarlijks een paar duizend mee op. Wie wil begrijpen waarom dat gebeurt, vindt in dit boek stof tot nadenken.

Piet van Cruyningen, Wageningen University

Ben de Pater, Tom Sintobin en Hans Vandevoorde (red.), *'Allen zijn welkom'. Ontmoetingsplaatsen in de Lage Landen rond 1900* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2017). 310 p. ISBN 9789087046910.

DOI: 10.18352/tseg.1115

In een tijd waarin het internetgebruik almaar toeneemt, zijn klachten over de afname van *real life* intermenselijk contact aan de orde van de dag. Sommigen denken met smart terug aan vervlogen tijden waarin individuen elkaar bewust dan wel toevallig, maar in elk geval frequenter 'werkelijk' zouden hebben getroffen. Vaak fungeert de periode rond 1900 in hun ogen als scharnierpunt. Allerlei technische, maatschappelijke en ruimtelijke veranderingen zouden rond de eeuwwende dergelijke ontmoetingen minder vanzelfsprekend hebben gemaakt. In hun inleiding van de bundel *'Allen zijn welkom'* staan de samenstellers, Ben de Pater, Tom Sintobin en Hans Vandevoorde, stil bij deze cultuurkritiek. Ze verwijzen naar de